УДК 811.512.145’373

Ф.К. Сәгъдиева

СҮЗЛӘРНЕҢ МӘГЪНӘ ЭЧТӘЛЕГЕН ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАТА: «АКЧА» ЛЕКСИК БЕРӘМЛЕГЕ ҺӘМ «ХЕЗМӘТ ХАКЫ» ТӨШЕНЧӘСЕ МИСАЛЫНДА

В статье рассматривается содержание обыденного понятия *акча*, включающее в себя следующие признаки: «деньги», «деньги, полученные за работу в течение месяца». Обыденные понятия могут коррелировать, вступать в функциональные омонимические отношения с другими представлениями и научными понятиями. Представления о деньгах как о заработной плате связаны со сроками ее выплаты, размером, основным местом работы и др. В данном случае признак «за месяц» рассмотренного обыденного понятия является культурно маркированным. Научное понятие *заработная плата* является гиперонимом для понятий *сдельная заработная плата, повременная заработная плата.*

Ключевые слова: обыденное понятие, представление, научное понятие, концепт, деньги, пословицы и поговорки.

К. Ситарам һәм Р. Когделл тарафыннан Көнбатыш, Көнчыгыш, мөселман мәдәниятләре нигезендә төзелгән «Төрле мәдәниятләрдә рухи кыйммәтләрнең структурасы» таблицасында *акча* рухи кыйммәт буларак карала [Ситарам, 1992]. Көнбатыш вәкилләре иң мөһим кыйммәтләр арасында акчаны (байлыкны) дүртенче урынга куялар. Бу кыйммәт әлеге мәдәният вәкилләре аңында югары урынны били. Мөселман мәдәниятендә байлык икенче дәрәҗәле кыйммәтләр арасында өченче урында, ә Көнчыгыш мәдәниятендә өченче дәрәҗәле кыйммәтләр арасында икенче урында тора. *Хезмәт* компонентлы рус паремияләрен тикшергән Л.Б. Савенкова аларның 615 берәмлек тәшкил иткәнлеген һәм үзләренең саны буенча рухи кыйммәтләр системасында 15 нче урында торганлыгын әйтә. Ул биредә беренче урыннарны *акча* (1813 берәмлек), *гаилә* (1437 берәмлек), *файда* (1328) һ.б. компонентлы паремияләр били, дип яза [Савенкова, 2002].

Татар халкының беренчел дөнья картинасы күренеше буларак, *акча* сүзе үз эчтәлегендә *эш хакы* дигән сүзтезмәнең мәгънәсен чагылдыра. Хезмәт хакы буларак караганда, *акча* сүзенең беренче мәгънәсендә семантик үзгәреш күзәтелә. *Акча* сүзенең мәгънә эчтәлегендә *ай буена эшләнгән эш өчен алынган акча* дигән мәгънә урын ала. Билгеле булганча, кайбер урыннарда хезмәт хакы атна саен түләнә: әйтик, Америкада. Күзәтүләрдән күренгәнчә, *эш хакы* төшенчәсенең табигатен билгели торган параметрлар булып эш урыны, акчаны бирү вакыты *(айлык, ай саен, атналык, атна саен),* аның күләме, төрләре һ.б. санала. Мәсәлән, хезмәт хакын төрләргә бүлгәндә, аны *төп хезмәт хакы;*

вакыт исәбеннән түләнә торган эш хакы; эш башыннан түләнә торган эш хакы дип карарга мөмкин. Эш хакын түләү формасы ягыннан килгәндә, *саф акча* (рус. *наличный расчет*); *түләнми торган расчет* (рус. *безналичный расчет*) кебек төрләре аерылып чыга. Татар телендәге *кара акча* сүзтезмәсенең мәгънә эчтәлеге рус телендә еш кулланыла торган образлы гыйбарәләрдән *черная зарплата, черный нал* фразеологик әйтелмәләрнең семантикасына туры килә.

Татар телендәге *хезмәт хакы, акчалата бүләкләү, акчалата түләү* дигән мәгънәләр рус теле аша кергән сүзләрнең мәгънә эчтәлегендә дә ята. Мәсәлән, әдәбият, сәнгать, журналистика һ.б. иҗади эшчәнлек белән шөгыльләнүчеләргә хезмәтләре өчен бирелә торган акча *гонорар* сүзе, ә акыл хезмәте өчен түләнә торганы *стипендия* сүзе белән белдерелә: *...син һавадагы торнага ышанып, кесәңдәге актык тиеннәреңне бетергәнсең, гонорар алгач түләргә исәпләп, бурычка да баткансың* [Ибраһимов, т. 3, б. 214]; *Кем акчасына укыдың? – Стипендия алдым* [Ибраһимов, т. 4, б. 420].

Шуның белән бергә, хезмәт хакының күләме турында сөйләгәндә күбрәк *ставка* берәмлеге кулланыла. Татар телендә әлеге мәгънә үзенчәлеге *хак* сүзе чагылыш таба: *эш хакы, хезмәт хакы, түләү хакы.* Моннан тыш, ул *күп – аз, әйбәт – начар, югары – түбән* антонимнары белән дә белдерелә.

Концепт, лингвомәдәни категория буларак, үз эченә, беренчел дөнья картинасы күренешләрен генә түгел, фәнни дөнья картинасы берәмлекләрен дә туплый.

Фәнни төшенчә буларак *эш хакы,* беренчедән, *хезмәт кыйммәте (хакы)* төшенчәсенең гипонимы булып тора; ә инде *вакыт исәбеннән түләнә торган эш хакы* һәм *эш башыннан түләнә торган эш хакы* төшенчәләренә гипероним була.

Татар халкының акча белән бәйле карашлары төрле лексик берәмлекләрдә чагылыш таба. Мәсәлән, *ризык, табыш, уңыш, яхшылык, бәхет, мал, дәүләт, яманлык, михнәт, бәя, бурыч* һ.б. Акча эшләү уңышлы дәрәҗәле, файдалы тормышта яшәргә мөмкинлек бирә. Акчалы кеше – хәлле кеше, таза, нык, мул тормышлы кеше булып күзаллана. Акчасызлык исә, киресенчә, хәлсезлек, ярлылык, мохтаҗлык билгесе.

Татар телендә *акча, мал туплау, байлыкка, бәхеткә ирешү* мәгънәсендә *дәүләт* сүзе актив кулланыла: *дәүләт йөзен күрсәткән, дәүләт башына кунган, дәүләтең артсын, дәүләтең белән картай, дәүләт кошы башыңа кунсын, дәүләт өстенә дәүләт яусын, дәүләтең ташысын, дәүләтең башыңнан ашсын* һ.б.

Мәгънә, референция һ.б. семиотик төшенчәләр рәтендә *акча* төп категорияләрнең берсе булып тора. Күп кенә башка универсаль мәдәни концептлар кебек вербаль яссылыкта ул төрле тел берәмлекләре ярдәмендә белдерелә.

Тормыш өчен акча гадел юл белән табылырга тиеш һәм бу татар телендә *хәләл* лексемасы белән белдерелә. Шәригать

кануннары буенча күкрәк көче куеп табылмаган акча хәрәм санала [Сәгъдиева, 2017, б. 20]. Биредә үрнәк итеп, ислам банкларының эшчәнлеген китерергә мөмкин. Әлеге финанс учреждениеләре бирелгән кредит өчен процентлар алмыйлар. Аларның хезмәтләре өчен түләү комиссия формасында тәэмин ителә. Көнбатыш һ.б. илләрдәге банклар кредит өчен процентка биреп торган акчадан килгән файда исәбенә яшиләр.

Акча – гомуми түләү эквиваленты буларак йөри торган махсус товар. Татар телендәге *товар* сүзе һәм *натуралата түләнә торган эш хакы* сүзтезмәләренең семантикаларында *акча* сүзенең дә мәгънәсе чагылыш таба. Мәгълүм булганча, XX гасырның 90 нчы елларында күп кенә оешмаларда, тере акча булмау сәбәпле, эшчеләргә хезмәт хакын үзләре җитештергән яки башка товар белән түләнде. Бүгенге көндә дә кайбер авыл хуҗалыгы предприятеләрендә эш хакы натуралата түләнә.

Кешенең акчага карата мөнәсәбәте төрле халыкларның афоризмнарында чагылыш таба: Мәсәлән: *Деньги – вещь очень важная. Особенно когда их нет* (Ремарк. Германия); *Имеющий деньги не может быть наказан* (Цицерон. Борынгы Рим). Күп кенә телләрдә Рим императоры Веспасиан исеме белән бәйле *деньги не пахнут* фразеологизмы еш кулланыла, татарчасы *акчаның исе юк*. Рус телендә әлеге мәгънәдә *на деньгах нет знаку* мәкале очрый. Акча кемнеке һәм нинди ысул белән табылганы билгеле түгел, дигән мәгънәне аңлата.

Эшләп акча табу идеясе белән бәйле фразеологик берәмлекләр татар һәм рус телләрендә бер үк мәгънәдә кулланыла: татар. *акча эшләү* – рус. *зарабатывать деньги, делать деньги;* татар. *акча көрәү* – рус. *грести лопатой деньги;* татар. *акча сугу* – рус. *чеканитъ деньги* һ.б. (Бу мәкаләдә фразеологик берәмлекләр дигән төшенчә киң мәгънәдә кулланыла.) Татар телендә мәгънә эчтәлекләрендә тере җан ияләренә хас булган функцияләрне чагылдыра торган фразеологик берәмлекләр дә кулланыла: *акча балалату, акча үрчетү*.

Татар телендәге *кесә* сүзе һәм аның рус телендәге *карман* эквиваленты фразеологик берәмлекләрдә образ буларак акчаның сан, күләм ягыннан азлыгын яки күплеген чагылдыра: татар. *кесә калынаю,* рус. *тугой карман;* татар. *кесә буш булу;* рус. *тощий карман* һ.б.

Акча белән бәйле мәкальәйтемнәрнең, фразеологик берәмлекләрнең күплеге аның татар халкы аңында беренче урында торганлыгын дәлилли. Әлеге паремияләрдә ике категорияне аерып чыгарырга мөмкин. Беренчесен гомуми бәяләмә характерындагы позитив, негатив, ике яклы аксиологик хөкемнәрне чагылдырган мәкальләр тәшкил итә. Икенчесенә үз эченә акчаның кыйммәтен билгеләүче хосусый бәяләмәләрне алган мәкальләр керә [Сагдеева, Гайнанова, 2017].

Хезмәт өчен түләү идеясе белән бәйле татар паремияләрендә төп лексемалар буларак *мал, исраф, исрафчан, саран, ярлы*

һ.б. күп кенә сүзләр кулланыла. Бу сүзләр «хезмәт куеп табылмаган акчаның кадере юк» дигән мәгънәне аңлаталар: *Үзем тапкан мал түгел, әтинеке жәл түгел.* Андый акча тиз арада исраф була. Исрафчыллык хәерчелеккә китерә: *Исрафчан бай ярлы булыр.* Ләкин артык саран булу да акчаны, малны сакламый: татар. *Саранның чыгымы исрафчыныкы белән бер;* рус. *Скупой богач бедней нищего. Вкупе богат и убог.* Шәригать буенча үз саранлыгыннан сакланган кешеләр уңышка ирешәчәк. Әмма намус белән үтәлгән эш матди байлык китерми: татар. *Эшләп кеше баемый. Эшләп кем баеган.*

Кеше ниндидер эш башкара, шуның өчен үз вакытында хезмәт хакы түләнүен көтә.

Әдәбият

Ибраһимов Г.Г. Әсәрләр. Сигез томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. Т. 3 / төзүчеләр: А.Ш. Шамов, Х.Я. Гобәйдуллин. 455 б.

Ибраһимов Г.Г. Әсәрләр . Сигез томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. Т. 4 / төзүче: А.Ш. Шамов. 463 б.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: 3 томда / җыючы, төзүче, кереш сүз авторы Н. Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. Т. 1. 916 б.

Савенкова Л.Б. Русская паремиология: семантический и лингвокультурологический аспекты. Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2002. 239 с.

Сагдеева Ф.К., Гайнанова Д.Р. Татарский концепт как объект лингвокультурологического анализа. Казань: ИЯЛИ, 2017. 248 с.

Сәгъдиева Ф.К. Татар паремияләрендә рухи кыйммәтләрнең чагылышы // Фәнни Татарстан. 2017. № 4. Б. 19–21.

Ситарам К., Когделл Г. Основы межкультурной коммуникации // Человек. 1992. № 2. С. 51–64.

Сәгъдиева Фәүзия Кәбир кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре